

**ОЛЕКСІЙ СІЛЬВЕСТРОВИЧ СТРИЖАК,
ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ОНОМАСТ**

Ономастичний бум у слов'янському світі розпочався десь близько середини ХХ ст. І в кожному випадку маємо ініціатора цього буму. У Чехословаччині, тоді ще не розділеній, ним став Володимир Шмілауер, який у 1932 р. видав монографію “Vodopis starého Slovenska”. З 30-х рр. ономастичні студії, тривалий час очолювані В.Шмілауером, у Чехословаччині, згодом у Чехії та Словаччині, не припиняються ні на хвилину. Ономастика стала там поважною наукою, має свій академічний журнал, свій відділ в Чеській Академії наук, своїх висококваліфікованих фахівців.

Щось подібне сталося в Польщі в 30-40 рр., коли Вітольд Ташицький став публікувати серію своїх новаторських, дуже змістовних антропонімічних статей (вона потім виросла в надзвичайно цінний багатотомний історичний антропонімічний словник), а Станіслав Роспанд – серію цінних топонімічних розвідок. Польська наука серйозно займається власними назвами здавна. Ян Бистронь опублікував змістовну антропонімічну монографію ще в 1927р., а Ян Розвадовський видавав гідронімічні статті з 900-920-х рр., завершивши їх у 1948 р. своєю славнозвісною монографією. Але ми говоримо саме про ономастичний бум, що має безперервну, причому зростаючу тяглість. А попередники цього процесу були в кожній слов'янській країні. Ми можемо пишатися, що серед попередників українського ономастичного буму – славетне ім'я Івана Яковича Франка, що написав три суто ономастичні розвідки, жодна з яких на втратила своєї наукової вагомості досі.

І, отже, якщо мати на увазі стрибкоподібний розвиток, саме бум, то він у Польщі, гадаю, відбувся лише після (і внаслідок!) виходу праць В.Ташицького і С.Роспанда. З'явився ряд прекрасних учених, які

продовжили працю своїх учителів, піднісши її на нечувано високий рівень.

У східних слов'ян ономастичний бум розпочався пізніше, у 50-60 рр. У Росії роль пасіонарія ономастики успішно виконав Володимир Никонов. Опублікувавши в 1956 р. пам'ятну всім, хто її читав, гостру статтю-рецензію "Областные работы по топонимике" (ВЯ, 1956, № 1), а потім ще кілька оглядових та бібліографічних праць, В.Никонов протягом 60-х рр. (і пізніше) видав серію яскравих, запальних ономастичних статей, а також книжки "Введение в топонимику" (1965) та "Краткий топонимический словарь" (1966). В.Никонов скерував багатьох дослідників на ономастичні терени – навіть тих, що вели з ним гостру полеміку.

У Білорусі ініціатором ономастичних студій став Микола Бірило. Почавши з діалектологічних студій, у 1966-1969 рр. він видав у двох частинах фундаментальну працю "Беларуская антрапанімія", на базі якої у 1969 р. захистив докторську дисертацію. Пізніше (1982) вийшла наступна частина цієї студії та інші праці вченого. Однак великого кола продовжувачів у М.Бірила не з'явилося. Єдиною солідною постаттю стала Валентина Лемтюгова, що має ряд праць з ойконімії. Так, дуже вагомими, з вибудуванням нових теоретичних засад, праці Раїси Козлової, що вийшли в Гомелі, становлять фактично вже окреме блискуче явище білоруської ономастики.

В Україні роль пасіонарія ономастики виконав талановитий організатор Кирило Кузьмич Цілуйко. Власне ономастичних досліджень К.Цілуйко написав мало, і вони не були довершеними, піддавалися іноді критиці¹. Однак це є абсолютно неістотним, бо К.Цілуйко блискуче виконав головну роль організатора науки, відведену йому історією. Якщо свою першу дослідницьку статтю він опублікував у 1954 р., то вже в 1950 р. видав "Коротку програму для збирання матеріалів по топоніміці УРСР", яка прислужилася багатьом дослідникам, а ще раніше – в 1949 р. – написав статтю-програму "До вивчення топоніміки Радянської України".

К.Цілуйко, за словами О.Стрижака, "став офіційним ономастичним лідером республіки"², організував і в кінці 1959 р. провів Першу республіканську ономастичну нараду, яка справила дуже великий вплив на подальший розвиток вивчення власних назв в Україні. Наймення наради (фактично конференції) було невдалим, бо містило формулювання "топоніміка і ономастика", а це все одно, що сказати "яблука і фрукти", поставивши поряд гіпонім і гіперонім. Але суть, зміст наради-конференції були вщерть насиченими науково й дуже доречними організаційно, для гуртування наукових сил. Ці ономастичні конференції регулярно проводяться дотепер. Остання відбулася в Донецьку в 2005 р.

Ось на цій першій конференції я й познайомився з Олексієм Стрижаком. У її матеріалах наші доповіді стоять поряд. Стрижак доповідав про ойконімію Полтавщини, а я про топонімію Буковини, але в обох були виходи на ширші регіони. Доповідь О.Стрижака викликала значне зацікавлення і жваву дискусію, але завжди – високу оцінку. Просто топоніми можна досить легко інтерпретувати по-різному, істини дошукатися важко, а молода сила новонавернених adeptів ономастики буяла й вимагала виходу.

На конференції було затверджено Українську ономастичну комісію, яка неодноразово міняла потім свою назву, підпорядкування та склад. Очолював її незмінно К.Цілуйко, який уже зорганізував гурт сильних київських ономастів – А.О.Білецького, В.В.Німчука (який тоді найактивніше займався ономастикою), А.П.Непокупного (який потім глибоко й дуже результативно пірнув у балтику), уславленого й романтичного В.П.Петрова, І.М.Железняк, до яких поволеньки підтягувалися й ономасти периферійні – К.Й.Галас, І.Д.Сухомлин, Ю.К.Редько, П.П.Чучка, О.А.Купчинський, В.А.Горпинич, М.Л.Худаш, Є.С.Отін та ін. Викликана К.Цілуйком ономастична хвиля в Україні широко сколихнулася й досі не вщухає. О.С.Стрижак став активним і

результативним учасником цієї хвилі ономастичного піднесення. У нього це склалося так.

Народився 19 вересня 1925 р. в с.Спасівка Вільнянського району Запорізької області в селянській родині. Школа (1933-1941), сільськогосподарські роботи (1941-1944), армія і війна (1944-1950), робітник заводу "Дніпроспецсталь" у Запоріжжі (1950-1955), паралельно студент філологічного факультету Дніпропетровського університету (1952-1955), вчитель української мови у Чортківському районі Тернопільської області (1955-1957), аспірант кафедри української мови Дніпропетровського університету (1957-1960), куди був запрошений професором Василем Ващенком, виконуючи під його керівництвом тему "Топонімія Полтавщини", яка на пропозицію К.Цілуйка була переформульована: "Гідронімія Середньонадніпрянського Лівобережжя" і в 1965 р. успішно захищена.

Власне завдяки своїй темі й успішній доповіді на згаданій топонімічно-ономастичній конференції, а отже – завдяки ономастичному таланту Олексій Стрижак був запрошений Кирилом Цілуйком на роботу до академічного Інституту мовознавства і з 1 листопада 1960 р., як то формулює сам Стрижак, "почав, як перший посадовий топоніміст, свою наукову діяльність" під керівництвом К.Цілуйка, спочатку молодшим, а з 1971 р. старшим науковим співробітником.

О.Стрижак став незмінним і неодмінним помічником К.Цілуйка в організації усіх ономастичних справ та видань. Наприклад, у збірниках "Питання ономастики" (1965) і "Ономастика" (1966) він просто член редколегії. У збірнику "Питання гідроніміки" (1971) він уже секретар редакції, у вагомому "Словнику гідронімів України" (1979) він – заступник голови редакції (фактично виконував функції голови), а в збірнику "Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках" (1981) і в дуже цінному "Етимологічному словнику літописних географічних назв

Південної Русі" (1985), що вийшли вже після смерті Кирила Кузьмича Цілуйка (1908-1981), О.С.Стрижак – відповідальний редактор.

Пізніше керівна роль О.Стрижака в ономастиці пішла на спад (не доктор!), але суто наукова його діяльність продовжувалася не з меншим, а можна сказати, ще з більшим запалом. Окрім колективних праць та збірників, почасти вже названих вище, О.Стрижак написав чимало статей, серед яких виділяються своєю вагомістю розвідки про слов'янські племена і про слов'яно-кельтські зв'язки. До речі, упорядкування повної бібліографії праці О.С.Стрижака – то святий обов'язок сучасної ономастичної секції Інституту мови НАН України.

Але передусім О.С. Стрижак, зрозуміло, автор шести монографій. Не п'яти, як іноді пишуть, а шести. Була у вченого така індивідуальна прикмета – писати книжки парами. Перші дві – це “Назви річок Полтавщини” (1963) і “Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя)” (1967) Книжка про гідроніми Полтавщини значною мірою спирається на його кандидатську дисертацію. Цю книжку я рецензував (“Українська мова і література в школі”, 1964, № 6). Книжка являє собою певну, не дуже досконалу семантичну класифікацію і, головне, докладний етимологічний аналіз кожного більш-менш складного гідроніма. Предметом дослідження стали 750 полтавських гідронімів, однак цілком прозорі назви, зрозуміло, не етимологізуються. Моя тодішня позитивна оцінка цієї праці О.Стрижака практично цілком збігається з тим, як її оцінюю сьогодні. Звісно, деякі запропоновані автором етимології критики не витримують (*Кума, Гунище, Олава, Тарапунька, Удай, Грунь* та ін.).

Але більшість – витримує! Від 1963 р. етимологічна методика значно просунулась уперед, і нині Раїса Козлова та Віктор Шульгач застосовують етимологічні методи, якими молодий О.Стрижак просто не володів. Але чи існує нині в світі (не лише в Славії) хоч одне етимологічне дослідження

гідронімії, яке було б абсолютно бездоганним? Етимологія взагалі важка річ, а топонімія й особливо гідронімія (й оронімія) – передусім. Існує сто етимологій назви, а тоді з'являється вчений, який розробляє сто першу, і вона певний час видається найкращою. А трохи згодом вона теж опиняється на задвірках наукового поступу. Не випадково видатний чеський етимолог Вацлав Махек відмовився залучати оніми до етимологічних розробок, оскільки семантичний критерій тут часто взагалі не діє.

Говорячи про етимологічні розвідки, маю на увазі вчених, фахівців, дослідників. Якщо глянути на неозорі джунглі графоманів і псевдопатріотів, то там таке, що волосся дибки стає. Що з тою бідною *Україною* роблять – і від *уків* вона (пор. неук), і від *укрів*, хоч українська структура назви стовідсотково прозора (*У – край – ін – а*), а сфера обмірковування лягає лише на семантику.

Олексій Сильвестрович Стрижак був чесним, кваліфікованим, самовідданим ученим і багато зробив для зростання української ономастики. Чотири роки тяжкої щоденної роботи – й виходить його гідронімічна монографія "Назви річок Закарпаття і Херсонщини /Нижньонадніпрянське Лівобережжя/" (1967). Книжка про "гідронімію своєї малої батьківщини написана на тому ж піднесенні, що й попередня. Має аналогічну структуру й аналогічний високий рівень. Це – перша пара Стрижаківих монографій.

Матеріали обох книжок дозволяють повернутися до гідроніма *Інгул*, що давно мене інтригує. Ідеться про ліву притоку Південного Бугу, що тече Кіровоградською областю до м. Миколаїв, та праву притоку Дніпра, що протікає Кіровоградською, Дніпропетровською й Херсонською областями³. Остання юридично іменується *Інгулець*, але на місцевості все ж частіше кажуть *Інгул* (сам чув). Так ось для бузького Інгулу О.Стрижак наводить етимологію О.Вержбовського **Qǫǫľь*⁴. У принципі

О.Вержбовський – неймовірний фантазер, якщо не сказати більше, автор неймовірних етимологій. Ось узятий навмання приклад з його товстої (700 с.) й претензійної книги: “Домашние основы с –’ай /-/ или –’ав /-/ артиклизацией целой цепи морфем слова-предложения или каждого из 2-х членов Двучлена”⁵. Але в невеличкій частині випадків (менше 10%), як зазначив його рецензент О.М.Трубачов, інтуїція О.Вержбовського вивела його на слушні думки. Його інтерпретація *Ингул* < *Огъль, гадаю, є слушною.

В зовсім іншому місці, в Полтавській області теж є щось подібне: "Роусь ...стояша на мѣстѣ, нарицаемомъ Єрель єгоже Роусь зоветь Оуголь", "Єрель єго же Русь зоветь Уголь" (обидва тексти з Іпатіївського літопису)⁶. Істотно, що в назві Єрель (це ліва притока Дніпра Оріль) і О.Соболевський, і М.Фасмер бачили, хоч і на різному мовному матеріалі, сенс “кут”⁷.

В обох інших випадках не бачу підстав відмовитися від своєї старої інтерпретації. Йдеться про древній слов’янський топонім Огъль, який тюрки засвоїли один раз за звучанням (*Ингул*), а другий – за змістом (Єрель) Східнослов’янська людність, що замешкувала цю землю, звалася оґьлічі>угличі>уличі. Згодом уличі, невеликою часткою разом з тиверцями переселилися на Волгу (суч. *Углич, Твер*), в основі своїй мігрували (рятувалися від кочових імперій і від полянського панування) на захід вздовж Чорного моря аж до Дунаю, осівши біля моря між Дунаєм та Дністром (про це пише літописець Нестор). Свою нову землю вони теж назвали *Угол*, про що можна здогадуватися з турецької назви цієї землі *Буджак*, що означає "вугол" Самі ж нащадки уличів, витіснені турками, рушили на північний захід, прийшли аж у Карпати й стали гуцулами. Цю концепцію вперше сформулював Броніслав Володимирович Кобилянський: уличі>улучі> улучі>уцули (метатеза)>гуцули (протеза).

Я колись сильно приятелював з Олексієм Сильвестровичем. Власне,

приятелював не з ним, а усім Інститутом мовознавства та, коли він відкрився, з Інститутом української мови. Коли був молодшим і моторнішим, то за кожним приїздом до Києва оббігував увесь шостий та сьомий поверхи. Наукове середовище, наукове спілкування дуже багато дає для інтелектуального зростання. Значно більше, ніж слухання доповідь за доповіддю на конференціях. Доповідь можна прочитати і в збірнику. Доповідь може бути просто нецікавою. А в наукових розмовах добираєш теми, цікаві обом співбесідникам. Виділяю в цих усних контактах зі співбесідниками академічних інститутів Олексія Сильвестровича тому, що він завжди сидів у своєму кабінеті, точніше у своїй частині кабінету. Коли потрапиш на так званий неприймальний день, то всі (майже всі) кабінети порожні, а Стрижак сидить на своєму місці й працює. Це не значить, що він був працьовитіший за інших, а це значить, що в нього був такий стиль роботи. Потрібна література на полицях, відсутня заздалегідь замовлена.

Колись я прийшов до нього й був шокований. На всіх полицях замість книжок стояли стандартні коробки до взуття. – Ви що, на торгівлю перейшли? – Ні, упорядковую свої картотеки. А тих коробок більше 60. Виявляється, всі картки, які вчений виписував протягом життя (з матеріалами, прикладами, бібліографічні), він не викидав після використання, а складав, зберігав, а це вирішив усе впорядкувати, щоб картотека давала ліпшу наукову віддачу. І таки давала. А взуттєві коробки (щоб було однаково й естетично) він видобув у маленькій взуттєвій крамничці навпроти Інституту (навіть з вікна його мені показував). Скільки ми провели з Олексієм Сильвестровичем наукових дискусій! Він – за те, що етнімі є власними назвами, я – за те, що вони назви загальні. Він – за те, що давньоєвропейських назв в Україні не було, я за те, що були. А методика ономастичних досліджень. А прабатьківщина слов'ян (О.Стрижак дотримувався загалом середньодунайської гіпотези, енергійно відстоюваної О.Трубачовим, я дотримувався нижньодніпровської гіпотези:

Слова, Словута, Словутич, слов'яни, як Буг – бужани; слов'яни з'явилися тут іще як давньоєвропейці, прийшовши сюди, разом з іншими номадами–давньоєвропейцями з Передньої Азії, як це обгрунтували В.Іванов і Т.Гамкрелідзе). А топонімічна система, способи її визначення, ознаки й межі і взагалі доцільність цього онімічного конструкта.

З великим задоволенням згадую наші ономастичні бесіди-суперечки. Не знаю, як Олексієві Сильвестровичу, а мені вони давали дуже багато. Власне, в межах ономастики я передусім учень В.Никонова, К.Цілуйка та О.Стрижака. Усі троє так і не стали докторами, а Никонов – навіть кандидатом наук, а це тільки засвідчує, що звання і сутність збігаються не завжди. Усі троє були блискучими вченими і натхненними ономастичними бійцями. Колись я запитав О.Стрижака, чому він не захищає докторської дисертації. Будь-яка з двох його етнімічних праць могла стати докторською. Він відповів: часу шкода – замість оформлення паперів ліпше ще одну книжку напишу...

Чомусь говорять, що О.С.Стрижак написав п'ять окремих самостійних робіт, а він їх написав шість. У нього до того ж виробилася звичка: писати книги парами. Про перші дві, гідронімічні, вже поговорилось. А дві другі були загальнооглядовими. Вони обидві вийшли в 1967 р. Ці схожі назвами, але істотно відмінні змістом книги – "Назви розповідають" (К., Знання, 1967, 39 с.) та "Про що розповідають географічні назви (Сліди народів на карті УРСР)" (К., Наук. думка, 1967. – 127 с.). У першій переважно йдеться про корисні копалини – як їх наявність (чи колишня наявність) відбивається в топонімах. У другій – як відкладаються в топонімах етніміми. Це вже перший крок до майбутніх Стрижакових етнімічних шедеврів.

Хочеться звернути увагу на цікаву думку вченого – зближення *гун* і *хын* (останнє є в "Слові о полку Ігоревім" та інших пам'ятках). Тут важливо підкреслити, що Олексій Сильвестрович Стрижак був справжнім

науковцем і не піддавався на побрехеньки, які нині все більше розповзаються по Україні, що Аттила – то українець Гатило, що Палестина – то осідок українського племені палистих, що етруски, пелазги, баски, навіть айни, не кажучи вже про трипільців – то все українці. На те, що неіндоєвропейці трипільці й індоєвропейці слов'яни не можуть бути винищені в одну лінію, ніхто не зважає. Твереза думка Ю.Л.Мосенкіса, що стосунки трипільці–слов'яни можна науково розглядати тільки на засадах субстрату, рідко береться до уваги. Олексій Сильвестрович був справжнім ученим – і цим усе сказано. Він помилявся – і в серйозних етимологічно-інтерпретаційних речах і в таких, приміром, деталях. У селі поблизу Овідіюполя були відкриті багатющі рештки древнього поселення, згодом виявилось – грецького. Власник-поміщик з радощів і гордощів перейменував село в *Роксоляни*. О.Стрижак посилається на цей новотвір як на свідчення старовини: “*Роксланський* струмінь проявивсь в українській топо[німії] (пор. с.Роксолани Овідіюпольського району на Одещині)”⁸.

Зібрані у Геродота і Птолемея етноніми, з долученням (переважно вже їх дослідниками) причетних етнонімів, топонімів, рідше антропонімів, мають величезну літературу. Але в ній не губиться найвище досягнення вченого – ще одна пара його книг – “Етнонімія Геродотової Скіфії” (1988) та “Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі” (1991). Обидві ці книги редагував видатний український мовознавець О.Б.Ткаченко, що, безперечно, піднесло їх наукову вартість і їх авторитет.

Кожен етнонім, засвідчений цими великими вченими древності, нараховує десятки інтерпретацій. Однак, до сьогоденного дня не знаю жодного етноніма з названих Геродотом і Птолемеєм, про який із щирим серцем можна було б сказати: етимологія стовідсотково прийнятна. Вільний політ науково фантазії, дуже ерудованої й аргументованої, займає, наприклад, 40 сторінок про *неврів* у Геродотівській книзі О.Стрижака. Сіль у цих 40 сторінках у тому, що кельтська протоформа *негу- “люди, народ”

зазнала на думку вченого метатези $gu > ug$, вийшло *неври*. Автор зазначає: "Переважна більшість дослідників...вбачала в *неврах* праслов'ян"⁹. Однак сам він ніде не пише, що Геродот кельтською назвою *неври* іменує слов'ян. В "Етнімії Птолемеєвої Сарматії" сіль – у пошуках Русі. Вчений уважно розглядає норманські й антинорманські аргументи, але найбільше схиляється до кельтів (хоч і не згадує Омеляна Пріцака): "хочеться звернути увагу на можливість пояснити корінь *Рус-* із галльського *Ruth-* // *Reuth* (пор. кельт. *reuth* "поле", а також д.-р. літописне "*поляне, яже нынѣ зовомая Русь*")¹⁰.

Олексій Сильвестрович Стрижак міцно увійшов у історію українського мовознавства. Хто б не зачіпав назви, вже розглянуті О.Стрижаком, і як би оригінально їх не розглядав, все одно має згадати: а Стрижак тлумачив так... Крім книжок, у О.Стрижака багато цікавих статей. Хай земля буде пухом видатному ономастові-трудівнику Олексію Стрижакові. В історії української науки цей визначний ономаст-новатор посів своє почесне місце.

¹ Стрижак О.С. К.К.Цілуйко як ономаст (короткі спогади і роздуми) // Українська ономастика. – К., 1998. – С.5-6.

² Там же. – С.6.

³ Словник гідронімів України. – К., Наук. думка, 1979. – С.222.

⁴ Стрижак О.С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпрянське Лівобережжя). – К., Наук. думка, 1967. – С.91.

⁵ Вежбовский А.А. Основы всеобщей этимологической грамматики языков Земли. – Минск, Наука и техника, 1969. – С.114.

⁶ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К.: Наук. думка, 1985. - С.58.

⁷ Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С.54.

⁸ Стрижак О.С.Етнімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. – К.: Наук. думка, 1991. – С.197.

⁹ Стрижак О.С. Етнімія Геродотової Скіфії. – К.: Наук.думка, 1988. – С.63.

¹⁰ Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеевої Сартатії. У пошуках Русі. – К.: Наук. думка, 1991. – С.201.